

**Prof. Dr. Zymer Ujkan Neziri,
Instituti Albanologjik, Prishtinë**

**KËNGA DHE HISTORIA E KRAHINËS SË RUGOVËS NË
VITET 1918-1919: KRYENGRITJA KUNDËR RIPUSHTIMIT
DHE MASAKRAT E SERBISË E TË MALIT TË ZI**

Shkurtore

Në këtë kumtesë trajtohet koha pas Luftës I Botërore në krahinën e Rugovës: vjeshta 1918 dhe dimri 1919. Ajo ishte kohë e kryengritjes kundër ripushtimit nga Serbia e Mali i Zi. Quhej Mbrotjtja Popullore e Rugovës. Në krye të saj ishte Mehmet Shabani, bajraktar, e Keri i Sadri Bardhit, prijës. Ishte edhe një i tretë nga Rugova, prijës, me mbiemrin Hyseni, ende i paidentifikuar plotësisht. Bashkë me ta ishin edhe paria e Pejës, e Gjakovës, e Plavës, e Gucisë, e Podgoricës. Luftimet e shkurtit 1919 ishin të përgjakshme. Armiku kishte armatim të madh dhe forca disa fish më të mëdha se një mijë luftëtarët tanë. Qëndresa ishte e madhe, por edhe humbja ishte e madhe dhe e pashmangshme. Pati shumë të vrarë e të plaguar. U plagua edhe Mehmet Shabani dhe ashtu të plaguar e vranë dhe e masakruan në Lipë bashkë me ndihmësin e tij, Bekë Hysenin.

Vjeshta 1918 dhe dimri 1919 ishte edhe kohë e pushtimeve dhe e masakrave të Serbisë e të Malit të Zi në këtë krahinë të Kelmendit. Ato ndodhi, sa krenare, po aq të tmerrshme, janë pasqyruar nga rapsodët në këngë dhe për to ka shkruar edhe historia. Masakra e shkurtit 1919 në Shtupeq të Madh dhe vargu i këngës ‘‘Thuej Serbisë, t’ma ke pa sherrin’’, tashmë janë bërë sinonime që nuk harrohen ndër breza. Ato simbolizojnë qëndresën dhe tragjedinë e kësaj krahine në Alpet Shqiptare, në vitet 1918-1919.⁵⁷⁶

⁵⁷⁶ Shihni botimin e versionit të parë të kësaj kumtese: Z y m e r N e z i r i, «Mërgimi politik në epikën historike të Rugovës», e botuar në vëllimin e materialeve të sesionit shkencor *Letërsia shqipe dhe mërgimi* (24 e 25.3.1991), Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë, 1997, f. 177-182. Shihni edhe versionin vijues: Z y m e r N e z i r i, «Mërgimi politik

Fjala këtu është edhe për zbrazjen e Rugovës, në shkurt 1919, pos kaçakëve, që del si një lloj mërgimi politik specifik: shpërngulje, zhvendosje kolektive në Malësi. Pra, shpërngulesh në dheun tënd, që nuk është dhe i huaj. Por, megjithatë, bëhet si i huaj pas vendosjes së dhunshme të kufirit shtetëror nga Evropa.⁵⁷⁷ Kjo shpërngulje nga Rugova ishte pasojë e disfatës së kryengritjes kundër ripushtimit. Pas saj pasuan masakrat e Serbisë dhe të Malit të Zi në popullsisë së kësaj krahine. Ashtu pësoi rëndë edhe Plava e Gucia. Përfaqësuesit tanë në Konferencën e Paqes në Paris kërkuan mbrojtjen e ushtrisë amerikane për t'i shpëtuar nga shfarosja Rugovën, Plavën e Gucinë.

Fjalë çelësa: Rugova, Shtupeqi, Mali i Zi, Serbia, Mbrojtja Popullore e Rugovës, masakra, shpërngulja.

Hyrje

Rugova, pas kryengritjeve kundërosmane, 1908-1912, u sulmua dhe u pushtua nga Mali i Zi, në tetor 1912, nga komandanti Janko Vukotiq. Pas rreth një shekulli ndeshjesh luftarake me ta, pasoi pushtimi. Ishin të përgjakshme betejat e Rugovës në Çakorr, më 22-23 tetor, dhe në Shtupeq, më 26-29 tetor. Ushtria e Vukotiqit hyri në Pejë më 30 tetor. Pushtimi ishte shumë i rëndë, me plaçkitje malli, djegie, çarmatosje, pushkatime, dhunime, ndërrim i fesë, ndalim i plisit dhe përpjekje për çkombëtarizim. Krimet mbi shqiptarët ishin tepër të mëdha. Ky terror u ndal pas pushtimit të Malit të Zi nga Austro-Hungaria, 1915-1918. Rugova, si dhe viset e tjera përreth, pas mbarimit të Luftës së Parë Botërore, u sulmuan nga Serbia e Mali i Zi. Por, kishte një organizim

në epikën historike të Rugovës» (Political migration in Rugova historical epic songs)”, në: Zymer Ujkan Neziri, *Studime për folklorin, 1, Eposi i Kreshnikëve dhe epika historike*, Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë, 2006, f. 261-273.

⁵⁷⁷ Studiuesi Limon Rushiti thotë se ky ishte migrim i popullsisë brenda kufijve të Shqipërisë së vitit 1913, që nga fillimi i muajit shkurt të vitit 1919, ndërsa këto shpërngulje u bënë kryesisht nga Rugova, Plava e Gucia. Shihni: D r . L i m o n R u s h i t i, *Lëvizja kaçake në Kosovë (1918-1928)*, Instituti i Historisë i Kosovës, Prishtinë, 1981, f. 46.

ushtarak për rezistencë aty dhe në viset përreth. Në krye të tij ishin nëntë personalitete të njohura të kohës nga disa vise të Shqipërisë së Veriut. Tre prej tyre ishin nga Rugova dhe gjashtë nga Peja, Gjakova, Plava, Gucia, Podgorica. Disa emra të tyre janë identifikuar gabimisht.

Mbrojtja Popullore e Rugovës ishte në krye të organizimit ushtarak. Kishte një mijë luftëtarë. Pas gjurmimit të gjatë për identifikimin e *Mehmet Tabanit*, kreut të kryengritjes, më doli se ai është Mehmet Shabani, Pepënikaj, bajraktar, Shtupeq i Vogël. Ngjashëm më ka ndodhur edhe me *Ukë Zadribardhin*, të cilin e kam identifikuar në vitet '90, se ai është Ker Sadri Bardhi, Staknikaj, katundi Stakaj. Për të tretin, *Alif Hyseinin*, ende kam hamendje se mund të jetë Ali Hyseni, ende i panjohur, ose Bekë Hyseni, Nilënikaj, Shtupeq i Vogël, ndihmës i bajraktarit.

Në listën e krenëve të kryengritjes, sipas dokumentit, janë nëntë personalitete nga Shqipëria e Veriut: *Rexhep beg Karabegoviq* (prijës i Pejës); *Mehmet Tabani*, bajraktar nga Rugova; *Bejtulla axhi Ajruma* (prijës nga Plava); *Saço Hajbi Aga Kurtoli* (prijës nga Plava); *Ukë Zadribardhi* (prijës i Rugovës); *Alif Hyseini* (prijës i Rugovës); *Adem Omeragiq* (prijës i Gucicë); *Farlo Junuz*, *Junuz Vejteli* (prijës i Podgoricës); *Musa* (prijës i Gjakovës).⁵⁷⁸

Aleksandri kish urdhnuar: -Krejt Rugovën m'e farua!

Deri më 1912, ndeshjet e përgjakjet e Rugovës me Malin e Zi kryesisht bëheshin sipas rregullave të luftës burrërore. Ishin të ngjashme me ato të riterëve në mesjetë. Një traditë e mirë u bastarduara në fillim të atij shekulli. Pasuan veprimet e përbashkëta Mal i Zi-Serbi për shfarosjen e Rugovës, në shkurt 1919, sepse, siç thotë rapsodi:

⁵⁷⁸ Ljubodrag Dimić, *Jugoslovenska država i Albanci I*, Beograd, 1998, dok. 257, f. 243; Shukri Rahimi, «E kaluara historike e Rugovës», në: *Rugova, monografi etnografike*, libri i 6-të, Seksioni i Shkencave Shoqërore, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Prishtinë, 1987, f. 28; Dr. L. Monrushiti, *Lëvizja kaçake në Kosovë (1918-1928)*, Instituti i Historisë i Kosovës, Prishtinë, 1981, f. 83.

« Aleksandri kish urdhnuar:
Krejt Rugovën m'e farua!
Çka kish bâ ajo Serbi,
Dogj Rugovën shtatëqind shpi,
Dyqin vet i paska gri,
*T'madh e t'vogël, gra e thmi.»*⁵⁷⁹

Edhe pas masakrës së dhjetorit 1918, rugovasit nuk u ligësh-tuan.⁵⁸⁰ Ishin të vendosur për të vazhduar rezistencën me armë në dorë. Rugova bëhej gati për luftë shumë të përgjakshme.⁵⁸¹ Filluan betejat në Grykë të Rugovës dhe në Peklenë. Lufta zgjati shumë ditë e net dhe ishte e përgjakshme. Serbët kishin ushtri të rregullt. Ata kishin dhe armë të rënda. U bë luftë e pabarabartë. Serbët e pushtuan Peklenën dhe Grykën. I filluan plaçkitjet, djegiet dhe vrasjet në Shtupeq të Vogël me Llas e Bollopaçë (Bollopaçi tash quhet Nilaj), si dhe në katundet e tjera. Njësoj vepronte edhe Mali i Zi në pjesën e sipërme të Rugovës. Sipas Komitetit

⁵⁷⁹ D e m u s h S h a l a, *Këngë popullore historike*, Enti i Teksteve dhe i Mjeteve Mësimore i Krahinës Socialiste Autonome të Kosovës, Prishtinë, 1973, f. 299, kënga nr. 305, «Ker Sadrija trim dai», vargjet 81-86, kënduar nga M a h m u t K e r i, Stakaj, Rugovë, 1967, mbledhës Ç u n L a j ç i; Krahasoni: Akademia e Shkencave e RPSSH, Instituti i Kulturës Popullore, *Epika historike*, vëllimi III, Tiranë, 1990, f. 120, kënga nr. 58, «Ker Sadrija prej Rugove», vargjet 78-83. U shënua në Mamuras, Krujë, 1967.

⁵⁸⁰ Për masakrën në fund të vitit 1918, Komiteti Kombëtar i Kosovës, më 1 janar 1919, i përmend 206 të vrarë dhe 163 shtëpi të rrënuara vetëm në Koshutan e në dy Shtupeqe, Shihni: AQ i RPSSH, fondi KMKK, d. nr. 50/1, dok. 3, 1.1.1919. Cituar sipas: D r. L. R u s h t i, *Lëvizja kaçake...*, vep. e cit., f. 79.

⁵⁸¹ Ishin 1000 kryengritës të tubuar në Rugovë, në emër të *Mbrojtjes Popullore*, 5 km afër Pejës. Ata e quanin veten *ushtri e formuar nga patriotët shqiptarë*. Letra është e datës 12 shkurt 1919. Nga nëntë nënshkruesit e saj, tre janë rugovas: M e h m e t S h a b a n i, Shtupeq i Vogël, bajraktar, U k ë S a d r i B a r d h i, prijës, dhe A r i f H y s e n i (nga ?), prijës. Pejën me rrethinë e konsideronin tokë e Shqipërisë. Kërkonin bisedime që të tërhiqet ushtria serbe nga Peja. Shihni: S h u k r i R a h i m i, «E kaluara historike e Rugovës», në: *Rugova, monografi etnografike*, vep. e cit. f. 28; D r. L. R u s h t i, *Lëvizja kaçake...*, vep. e cit., f. 83.

Mbrojtja Kombëtare e Kosovës, më 16 shkurt 1919 serbët kaluan Grykën e Rugovës, kurse më 19 e 20 shkurt i sulmuan Plavën dhe Gucinë.⁵⁸²

Shtupeqi u shndërrua në varrezë kolektive

Pra, para 100 vjetësh Rugova mbeti shkret. Ishte muaji shkurt i vitit 1919.⁵⁸³ Shtupeqi i Math u shndërrua në varrezë kolektive. Hiq më lehtë nuk shpëtoi as Shtupeqi i Vogël. Pati familje të shfarosura.⁵⁸⁴ Pësuan edhe katundet e tjera në Rugovë të Poshtme dhe në atë të Epërme. Dy ushtri, Serbia dhe Mali i Zi, plaçkitën mallin, dogjën shtëpi.⁵⁸⁵

Më së shumti pësuan fëmijët dhe pleqtë. I vranë, i therën si kafshët, ose i dogjën të gjallë.⁵⁸⁶ Pas masakrës, pasoi zhvendosja

⁵⁸² Shihni: AQH i RPSSH, KMKK, D. 50/1, d. 34. Cit. sipas: D r. H a k i f B a j r a m i, *Rrethanat shoqërore dhe politike në Kosovë më 1918-1941*, Instituti i Historisë i Kosovës, Prishtinë 1981, f. 98.

⁵⁸³ Rugovasit atë ditë kobzezë e matin me njëmbëdhjetë javë para Shëngjergjit, që bëjnë 77 ditë para 6 majit, d.m.th. afërsisht më 19 shkurt.

⁵⁸⁴ Familja e S m a j l D e l i s ë - N i l a j, e Shtupeqit të Vogël, u shfaros deri në një mashkull, në H y s e n S m a j l i n, që ishte me mbrojtësit e Rugovës kur ia masakruan familjen. Po nga ky katund është edhe familja e T a h i r I d r i z i t - B e q i r a j, e cila gjithashtu u masakrua dhe u shtua krejtësisht. Raste të këtilla kishte edhe në katunde të tjera të Rugovës.

⁵⁸⁵ Në bazë të dhënave të gazetës «Kosova» të Konstancës, në Rugovë u dogjën 525 shtëpi. Më shumë pësuan Shtupeqi i Vogël (69 sh.), Kuqishta (60 sh.) e Shkreli (58 sh.). Kështu, pësuan edhe katundet e tjera. Edhe malli i plaçkitur ishte shumë i madh në muajin shkurt 1919. Bie fjala, vetëm në Shtupeq të Math «serbët kanë plaçkitur 25 000 napolonash tesha shtëpiake e bylmet, përmi 100 000 kuintalë drithë, 1 500 zgjoj bletësh, më se 3 000 lopë dhe 9 000 dhi e dhej etj.», shkruante ajo gazetë. Shuma e të dhënave për plaçkitje aty është paraqitur edhe për Shtupeq të Vogël, Riekë të Allagës, Drelaj, Pepaj, Malaj, Kuqishtë, Dugaivë, Haxhaj, Stakaj, Bogë, Shkrel e Koshutan. Shihni: gaz. «Kosova», Constanza, Roumanie, drejtor Gjergj D. Bubani, 25. XII.1932, f. 1. Krahasoni: rev. «Gurra», Drelaj, nr. 6, 1992, f. 3, ribotim i artikullit «Tragjedia e Kosovës. Ç'vajtjnë gërmadhat e Rogovës», plotësisht sipas orgjinalit.

⁵⁸⁶ Gazeta rumune «Kosova», në artikullin «Tragjedia e Kosovës. Ç'vajtjnë gërmadhat e Rogovës», Constanza, Roumanie, drejtor Gjergj D. Bubani, 25. XII.1932, f. 1, e jep edhe numrin e viktimave për të gjitha katundet e Rugovës, veç e veç: Shtupeqi i Vogël (94), Shtupeqi i Math (83), Rieka e Allagës (16), Drelajt (24), Pepajt ose Pepiqi (33), Malajt (17), Kuqishta (56), Dugaiva (17), Haxhajt (8), Stakajt (20), Bogët (15), Shkreli (18), Koshutani (31). Pra, gjithsej 432. Shifër lemeritëse. Shashtrisëse. Krim i lahtarshëm. Shumica nuk ishin të pushkës. Qenë kryesisht fëmijë, pleq e plaka, gra shtatzëna,

kolektive e rugovasve në Malësi, në Rrafsh dhe gjetiu. Mllef i ishte i madh. Asnjëherë më i madh. Hani i Isufit u bë simbol i tragjedisë kolektive. Edhe rezistenca që e madhe, por nuk mjaftoi për dy ushtri. Vullneti për t'u kthyer prapë në trojet e veta tash u bë edhe më i madh se lufta, e mbi tragjedinë mbijetoi dashuria për tokën dhe për varret e të parëve. Rugova nuk u përkul.

Në natën e 26 e 27 janarit 1921, në orën 24, dy kolona ushtarësh e xhandarësh u nisën nga Peja për në Rugovë, nëpër Grykë të Rugovës dhe kah Peklena. Kishin edhe topa. Kishin urdhër që të çarmatosej sërish Rugova, por tubuan vetëm disa pushkë në të gjitha katundet e saj dhe pushkatuan disa që i zunë, për t'u hakmarrë për humbjet që i pësuan.⁵⁸⁷ Rugova e qiti fjalën dhe këngën: «*Thuej Serbisë: t'ma ke pa sherrin!*».⁵⁸⁸ Lëvizja Kaçake nuk u ndal.

të sëmure etj. Shih artikullin tim të ribotuar dhe disa përmirësime në rev. «Gurra», Drelaj, nr. 6, 1992, f. 3.

⁵⁸⁷ Shihni: D. R. H. B a j r a m i, *Rrethanat shoqërore...*, vep. e cit., f. 120, 121, 122.

⁵⁸⁸ D. S h a l a, *Këngë popullore historike*, vep. e cit., f. 301, kënga nr. 306, «Zot, ç'po bon Rugova e ngratë», 12 vargje, e shënuar në Kuqishtë, Rugovë, më 1952, këndoi S a d i k R a m a, mbledhës K a d r i H a l i m i; Po aty, f. 302, kënga nr. 307, «Zo çka u bo Rugova e shkretë», 27 vargje. Shënuar në Shkrel, Rugovë, më 1969. Këndoi I s a D e m a j. Mbledhës Z y m e r N e z i r i; Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Instituti i Kulturës Popullore, *Folklor kosovar, I. Epikë historike*, përgatitur nga Q e m a l H a x h i h a s a n i e A g r o n X h a g o l l i, Tiranë, 1985, f. 383, kënga nr. 202, «N'Beligrad krajli po dvet», 16 vargje. Shënuar në Mamuras, Krujë, 1980. Mbledhës J o r g o P a n a j o t i; Po aty, f. 394-395, kënga nr. 208, «Përvet krali n'Beligrad», 32 vargje. Shënuar në Arapaj, Durrës, më 1958; Akademia e Shkencave e RPSSH, Instituti i Kulturës Popullore, *Folklor shqiptar*, seria III, *Epika historike*, vëllimi III, përgatitur nga Q e m a l H a x h i h a s a n i e M i r a n d a D u l e, Tiranë, 1990, f. 114-115, kënga nr. 57, «Zot çka u bo e shkreta Rugovë», 27 vargje. Shënuar në Laç, Krujë, më 1959; Arkivi i Institutit të Kulturës Popullore, Tiranë, A. M u s t a q i, M. D a i u, Pukë (bob. 437/20); J. P a n a j o t i, F. D a j a, Podgur, Pejë (incizuar në Laç), 1980 (bob. 1434/11); N. P a n o, S. S h i t u n i, Tropojë, 1982 (bob. 1483/16).

«Thuej Serbisë: t'ma ke pa sherrin!»

Ashtu qenë zotuar Ker Sadria, Sali Rama,⁵⁸⁹ Zhukë Haxhia, Jashar Haxha dhe shumë e shumë të tjerë. Ekspedita serbe e 26-27 janarit 1921 në Rugovë mbahet mend edhe për rezistencën heroike të Jashar Haxhës në Drelaj. Ai u vra, por sot jeton bashkë me këngën që i këndohet. Ai u bë edhe hero i ninullave, nga dëshira e nënave që fëmijet t'i përgjasojnë atij për trimëri: «Ti mi g-jafsh Jashar Haxhës».⁵⁹⁰

Ashtu foli e tërë Rugova. Doli kënga dhe mori dheun, ashtu siç u bënë pikë e pesë rugovasit jashtë trojeve të veta në atë dimër të madh:

«Zot, ç'po bon Rugova e ngratë?»

Zot, ç'po bon e shkreta Rugovë?

Ka marr ikën me 'i shokë borë,

Ka marr ikën, ra në Malësi,

*Rob e thmi kokan mërdhi.»*⁵⁹¹

Ishte kjo një dramë kolektive e zhvendosjes nga trojet e veta për shkak të dhunës së paparë, të gërshtuar me tragjedinë, që arrin kulmin në varrezën kolektive të Hani i Isufit në Shtupeq të Math. Megjithatë, të duket se mbi të gjitha jetoi vargu i këngës:

⁵⁸⁹Kerri i Sadri Bardhit nga Stakajt dhe Sali Rama i Bogëve qenë të përmendur shpesh për rezistencën që ia bënin ushtrisë dhe xhandarmërisë jugosllave, që nga viti 1918, por edhe më herët. Shih: Dr. L. R u s h i t i, *Lëvizja kaçake...*, vep. e cit., f. 92; Dr. H. B a j r a m i, *Rrethanat shoqërore...*, vep. e cit., f. 121. Në listën e 78 kaçakëve të Komunës së Rugovës, në pranverë 1921, Sali Rama e Ker Sadria përmenden prijës të tyre. Shih: Arkivi i Jugosllavisë, fondi 14 MPB, fash. 101. nr. 3190, më 13.IV.1921. Cit. sipas: S h. R a h i m i, «E kaluara historike e Rugovës», në: *Rugova, monografi etnografike*, vep. e cit., f. 29. K.Sadria e S. Rama qenë ndër më të nderuarit në kohën e vet. Edhe në Rugovë pushon rezistenca më 1924, thotë S h. R a h i m i, po aty, f. 31.

⁵⁹⁰Kjo ekspeditë serbe e 26-27 janarit 1921 në Rugovë u këndua edhe me lahutë, nga lahutarët e Rugovës, kurse Jashar Haxha hyri në radhët e heronjve të kësaj krahine në Alpet Shqiptare.

⁵⁹¹D. S h a l a, *Këngë popullore historike*, vep. e cit., f. 301, kënga nr. 306, «Zo ç'po bon Rugova e ngratë», vargjet 2-6; Po aty, f. 302, kënga nr. 307, «Zo çka u bo Rugova e shkretë», vargjet 2-6; *Folklor kosovar, I, Epikë historike*, vep. e cit. f. 383, kënga nr. 202, «N'Beligrad krajli po dvet», vargjet 2-4; Po aty, f. 394, kënga nr. 208, «Përvet krali n'Beligrad», vargjet 2-6; *Epikë historike*, III, vep. e cit., f. 114, kënga nr. 57, «Zot çka u bo e shkreta Rugovë», vargjet 2-8.

‘‘Thuej Serbisë: t’ma ke pa sherrin!’’⁵⁹²

Kohë e «lulëqenit» në Rugovë

Mesazhi i qëndresës⁵⁹³ me porosi për rezistencë aktive dhe për t’u kthyer prapë në trojet e veta, shfaq vullnetin e pathyeshëm që ky mërgim mos të bëhet i përhershëm. Të jetë sa më i shkurtër, ndonëse Rugova u shpopullua gati tërësisht. Ajo mbeti shkret plot tri vjet.⁵⁹⁴ Është kjo kohë e «lulëqenit», siç thonë ata. Histori e përsëritur si ajo e viteve ‘90 të

⁵⁹² Kërcënimi «Thuej Serbisë t’ma ke pa sherrin» është edhe te: D. S h a l a, *Këngë popullore historike*, vep. e cit., në këngët nr. 306 e 307, f. 301 e 302. Në të parën, kërcënimi projektohet poetikisht nga këngëtari, kështu: «Thuej Serbisë qi ma sheh sherrin, / Ta çky postën, ta kputi telin, / Dal n’xhade, ta vras asqerin!» (KPH, f. 301, v.8-10). Në këtë motërzim të shënuar në Kuqishtë, ky kërcënim ka pikëmbështetje faktin se: «Pesqin djem qi i ka Rugova/ Si ka mbreti as krejt Kosova.» (KPH, f. 301, f. 11-12) Pra, pikëmbështetje konsiderohet forca e pesëqind djemve, por realizimi i kërcënimit projektohet vetëm deri te *posta e çkyeme, teli i këputun* i lidhjeve dhe *vrasha e asqerit*, por jo edhe vrasja e fëmijëve, e pleqve dhe e të gjithë të tjerëve që nuk janë nën armë. Lokacioni është toka e robëruar. Edhe në motërzimin e Shkrelit është e njëjtë skema e realizimit, por me *treqind djem*, si dhe perspektiva e bashkimit me të tjerët, me *dymdhet’ mijë*, që u printe Bajram Curri, me të cilin mbyllet kënga prapë me kërcënim të arsyetuar: «Kurr Serbis’ sherin s’ja daj, M’la pa tokë, pa shpi, pa djalë.» (KPH, f.302, v.26-27) Motërzimi i Laçit është si varianti i Shkrelit. Shih: *Epika historike*, vëllimi III, vep. e cit., kënga nr. 57, f. 114-115. Në vëllimin *Folklor kosovar*, I, *Epikë historike*, vep.e cit., në këngët nr. 202 e 208, f. 393-395, kërcënimi është realizuar po me nga tri vargje, por në motërzimin e Mamurasit (nr.202) këngëtari ka projektuar vetëm *çartjen e postës* dhe *këputjen e telit*, kurse në vargun e 3-të thotë: «sa t’jam gjallë, s’ta daj gazepin!...» (FK, I, v. 9).

Në motërzimin e shënuar në Arapaj kemi kërcënimin e përbashkët të përsëritur: *posta, teli, asqeri*. Mbështetje do të jenë *treqind djem*, kurse shkalla e kërcënimit e kapërcen *Gjakovën* dhe *Avropën*. Në vijim shfaqet B. Curri dhe shpresa e tij për ndihmë nga Evropa, si dhe ankesa e tij në shtatë vargje, kurse vargu përmbyllës ka konotacione të rrezikut për shfarosje kolektive:

«jose tan’m’u vra e m’u coptua.» (FK, I, f. 395, f. 37)

⁵⁹³ Ky mesazh mbështetet mbi fuqinë për t’u kacafytur me jetën e robit dhe për t’ia mbyllur rrugën vajtimit kolektiv. Mesazhi i qëndresës del i lidhur edhe me ruajtjen e kujtimeve të shtrenjta për gjakderdhjen dhe sakrificat. Shih: D e m u s h S h a l a, *Mbi epikën tonë popullore historike*, «Rilindja», Redaksia e botimeve, Prishtinë, 1982, f. 9.

⁵⁹⁴ Edhe pas vitit 1921 pak familje jetonin në Rugovë. Kështu ishte gjendja deri më 1924. Kthimi vazhdon deri në fillim të viteve ‘30. Disa familje u kthyen në fillim të viteve ‘40, kurse disa nuk u kthyen fare.

shekullit XVII,⁵⁹⁵ kur u shpopullua krahina e Kelmendit, kurse një pjesë e banorëve të tij u shkapërderdh nëpër Ballkan. Aty është edhe hisja e Rugovës.

Të mërguarit rugovas jetuan shumë vjet matanë kufirit, e disa familje nuk u kthyen deri në fillim të Luftës II Botërore. Në malet e Rugovës nuk pushoi rezistenca aktive me pushkë në dorë dhe vazhdimisht përjetësohej vargu i këngës:

« *Thuej Serbisë: t'ma ke pa sherrin!* »

Ky mërgim nga terrori politik e ushtarak ishte zhvendosje kolektive nga dhuna, por fillimisht nuk ishte mërgim politik në Malësi, mirëpo, pas ripushtimit të plotë të Rugovës dhe të Kosovës nga ana e Serbisë, bëhet mërgim i mirëfilltë politik me pasoja të rënda jo vetëm për të gjallët, por edhe për ata që lindën më vonë, sepse shumë familje u sakatuan, u gjysmuan, mbetën shumë jetimë, kurse qëndresa dhe optimizmi i këngës me porosi si duhet rezistuar dhe si duhet luftuar për liri të bën të përfundosh se ky popull kurrë nuk i kurseu jetën dhe gjakun për trojet e veta.⁵⁹⁶

Rugova në Konferencën Paqes në Paris

Pas Luftës së Parë Botërore u mbajt Konferenca e Paqes në Paris (18 janar 1919 - 21 janar 1920). Shqipëria u përfaqësua nga Dërgata Shqiptare e Qeverisë së Përkohshme të Durrësit, kryetar Turhan Pashë Përmeti.⁵⁹⁷

⁵⁹⁵ Pas dështimit të kryengritjes së madhe kundërosmane më 1690, Tomë Rospasari shkruan se Rugova ishte territor i krahinës së Kelmendit, Shih: T o m m a s o R o s p a s s a r i, «Memorie su Albania», në: *Arhiv za arbanašku starinu, jezik i etnologiju, knjiga*, II (1924), Beograd, 1925, f. 19.

⁵⁹⁶ E gjithë struktura e poezisë sonë popullore mbështetet mbi një botë që jeton sipas mënyrës se saj, e lidhur me tokën, me lirinë, me ligjet e etikës shqiptare, thotë Qemal Haxhihasani. Shih: Q e m a l H a x h i h a s a n i, «Hyrje», në: *Epika historike*, vëllimi III, vep. e cit., f. 28.

⁵⁹⁷ Shihni: [Pashë Turhan Përmeti](#), *Shqipëria përballë Konferencës së Paqes, Paris 1919: dokumenta zyrtare të paraqitura nga ana e Dërgatës Shqiptare, qysh prej 12 Shkurtit e deri më 5 Qershor 1919*, e të botuara nga ana e Qeverisë së Përkohshme, botim i 2-të, shtëpia botuese Uegen, Tiranë, 2007. Kërkoj ndjesë se këtë botim nuk pata mundësi ta kem, por në vend të tij shfrytëzoja një burim tjetër, nga interneti, nga autori Sami Starova.

Nga kërkesa e Dërgatës Shqiptare, Paris, **më 7 mars 1919**, nga kryetari i Dërgatës Shqiptare, Turhan Pashë Përmeti, shihet se Shqiptarët kërkuan në Paris ushtrinë amerikane "... i lutemi Konferencës që të ketë mirësinë me i dhënë një mëkamësie qeverries së Shteteve të Bashkuem të Amerikës për me shkelun e me administrue motmot ose dyë vjet, me qëllim të një plebishiti, dhenat që kemi kërkuem, do me thanë Çamërinë, të pushtueme prej Grekëve e viset që gjenden në Veri dhe në lindje të Shtetit Shqiptar, të pushtueme prej Malazezëve e Sërbëve, dhena të cilat i kemi dëftuem në Memorandumin t'ënë më 12 të Shkurtit të kaluem.⁵⁹⁸

Kryetari i i Dërgatës Shqiptare, Turhan Pashë Përmeti, edhe katër ditë më vonë, në Paris, **më 11 1919**, në letrën me titull: "Protestë kundër masakrave serbe", shkruan për ushtritë amerikane, që do të mund të ndalonin menjëherë masakrat e tmerrshme: "Lutja e jonë më 7 Mars, me të shkelunit e dhenave shqiptare prej ushtrive amerikane sot po bëhej një nevojë e domosdoshme, mbasi këto ushtritë do të mund të ndalojshin me një herë masakrat e tmerrëshme që po bëhen qysh prej pushtimit të ri të Kosovës prej ushtrive serbe."⁵⁹⁹

Edhe në telegramin e datës **20 mars 1919**, dërguar Kryetarit të Shteteve të Bashkuara, kryetari i Dërgatës Shqiptare, Turhan Pashë Përmeti, përsëritet kërkesa që ushtritë amerikane t'i zënë të gjitha ato vise shqiptare ku sot gjenden ushtritë jugosllave e greke: "...Po Ju sillemi Juve Z. Kryetar, apostullit të politikës morale e pruejtësit të popujve të vegjël të ndrydhun. Juve po Ju sillemi që të mos na shkelet e drejta. Po ju lutemi që t'i zanë ushtriët amerikane të gjitha nj'ato vise shqiptare ku sod gjinden ushtritë jugosllave e greke, e qi t'u kqyret lirisht e pa mbajtur pajë karakteri kombëtar qi kundërshtarët t'anë mundohen me mohuem. Nuk do të kishim as një kundërshtim për një plebishit qi kishte me u zbatuem në të gjitha ato vende që kërkojmë..." "...Shkurt, Z. Kryetar, na

⁵⁹⁸Sami Starova, "Shqiptarët kërkuan në Paris ushtrinë amerikane", nga: *Arkiva e rrallë 1919. Dokumentat e Dërgatës Shqiptare në Paris*. <https://www.shqiperia.com>

⁵⁹⁹Sami Starova, "Lutja për hyrjen e trupave të SHBA në Shqipëri", nga: *Arkiva e rrallë 1919. Dokumentat e Dërgatës Shqiptare në Paris*. <https://www.shqiperia.com>

e lamë çështjen t'onë në duert e Jueja e Ju lutemi të na pranoni kundra godive e traktateve rrëmbyese e pushtimi".⁶⁰⁰

Lista e parë e të masakruarve në krahinën e Rugovës, kazaja e Pejës, u paraqit nga kryetari i Dërgatës Shqiptare, Turhan Pashë Përmeti, **më 3 qershor 1919**, ku i shkruan kryetarit të Konferencës së Paqes: "Ditën më 11 Mars 1919, Dërgata Shqiptare pati paraqitun Konferencës një protestë kundra masakravet të bame nga ana e Jugo-Slavvet mi popullsiët shqiptare të kazavet të Pejës, Gjakovës, Plavës e Guciës; Mierisht këto masakra s'kanë pushuem edhe, e po vazhdojne reptas. I drejtuem Shkëlqesës s'Uej, këtu bashkë, listen e pare të të masakruemvet në krahinën e Rugovës, në kaza të Pejës." ⁶⁰¹

Rugova tha për hakmarrjen kundër Malit të Zi: -«Nuk p'e çburrnojmë pushkën!»

Është me interes për marrëdhëniet tona me fqinjët të përmendet një fakt historik, që e lartëson burrërinë dhe humanizmin jo vetëm të Rugovës, por edhe atë gjithëkombëtar: rreth njëzet vjet më vonë, kur ikën kolonët serbë e malazez nëpër Rugovë për të dalë në Mal të Zi,⁶⁰² Ru-

⁶⁰⁰ Sami Starova, "Hyni me ushtri në viset shqiptare, na merrni në mbrojtje", nga: *Arkiva e rrallë 1919. Dokumentat e Dërgatës Shqiptare në Paris*. <https://www.shqiperia.com>

⁶⁰¹ Sami Starova, "Mi masakrat e Jugo-Slavvet në Shqipniën e Sipërme", nga: *Arkiva e rrallë 1919. Dokumentat e Dërgatës Shqiptare në Paris*. <https://www.shqiperia.com>

⁶⁰² Gjatë Luftës II Botërore, në kohën e pushtetit fashist italian, serbët e malazezët u nisën në drejtim të Grykës së Rugovës. Ata kishin marrë ikën. Kolonat e tyre ishin shumë të gjata. Iknin për në Mal të Zi bashkë me familjet e veta. Kishte ndër ta edhe fëmijë e pleq. Patjetër duhej kaluar nëpër Rugovë. Kjo zgjati disa javë. Ishin shumë. Edhe frikën e kishin të madhe për shkak të krimeve që i kishin bërë në këtë krahinë. Rugova, ndonëse nuk i kishte harruar ende qindra viktimat e veta të pafajshme nga dora e tyre, nuk e kishte harruar as masakrën të Hani i Isufit, as qindra shtëpi të plaçkitura e të djegura, si dhe as fenë e ndërruar me dhunë, megjithatë, ajo nuk u korit. Të gjithë ata kaluan nëpër Rugovë, pa i munguar askujt as qimja e flokut. Ata patën nevojë edhe për ndihmë. Edhe këtë ua ofroi Rugova. Nevojë kishin sidomos fëmijët, të sëmurët e shtatzënat. Një shtatzëne i ndihmuan për të lindur në Drelaj. I bënë vend edhe në shtëpi. Të ikurit kanë gjetur strehim të përkohshëm dhe bukë edhe në katundet e tjera të

gova vendosi dhe tha: «Nuk p’e çburrojmë pushkën!⁶⁰³ Këta po ikin. Me pleq e thmi. Kurkush nuk bân me marrë hak n’ta. Nuk merret haku n’pleq e n’tmi. Çikë as nuse e tyne nuk bân m’u çnderua. Ashtu nuk na e bân ftyra!» Grykës së Rugovës kaluan dhjetëra mija kolonë pa ferrë në këmbë. Edhe ndihmë kur kanë kërkuar, atë ua afroi Rugova. Kjo është madhështi e karakterit dhe e veçorive etnopsikologjike të shqiptarit, me rrënjë civilizuese në lashtësi të kohëve të mugëta të historisë.

S h ë n i m: Gjatë luftës së fundit çlirimtare shqiptare, popullsia civile rugovase pësoi përsëri nga forcat paramilitare e militare të Serbisë e të Malit të Zi. Ajo u plaçkit, u torturua, u masakrua, u mbyt ose u pushkatua jo vetëm në Rugovë po edhe në Pejë me rrethinë, sidomos gjatë viteve 1998 dhe 1999. Ata nuk i kursyen as fëmijët, as femrat e as pleqtë. Madje, disa kufoma i kanë djegur, kurse disa sosh i kanë marrë dhe i kanë dërguar në Serbi. Ka pasur edhe dhunime femrash. Ndonëse Rugova në prill 1999 u plaçkit dhe u dogj tërësisht, djemtë e saj, duke mos e harruar amanetin e të parëve- «*Thuej Serbisë: t’ma ke pa sherrin*» dhe të rreshtuar në Ushtrinë Çlirimtare të Kosovës, sidomos në brigadën 136 «Rugova», kanë rezistuar me armë, kanë kryer aksione të suksesshme luftarake, kanë ndihmuar armatimin e zonave të tjera të luftës, janë kujdesur për të zhvendosurit, kanë shpëtuar të plagosurit e spitalit ushtarak të zonës dhe deri në flijim të jetës së tyre kanë kryer detyrën e shenjtë ndaj atdheut, si Selman Lajçi, Besnik Lajçi dhe shumë të tjerë. Mirëpo, betimin e tyre e shkeli Kuvendi i Republikës së Kosovës dhe tetëdhjetë deputetët e tij, ndër ta edhe tre rugovas. Ata, më 21 mars 2018, ashtu si dikur Esat Pasha, ia falën Malit të Zi mbi 8200 hektarë tokë! E dhanë Çakorrin, Zhlepin, Lugun e Shkodrës dhe e afruan kufirin e Malit të Zi afër burimit të Drinit të Bardhë dhe qytetit të Pejës!

Rugovës. Shih edhe: S h. R a h i m i, «E kaluara historike e Rugovës», në: *Rugova, monografi etnografike*, vep. e cit., f. 31.

⁶⁰³Pushka e zhburrnuar nuk i ka hije burrit. Ata që e zhburnojnë pushkën, nuk e kanë vendin ndër burra. Ata nuk i do kënga. Kënga e përcjell pushkën, kurse pushka e ka përcjellë këngën, thotë Rexhep Qosja (R. Q o s j a, *Kontinuitete*, «Rilindja», Prishtinë, 1972, f. 20). Arma nderohet në shkallë të kultit. Për kultin e armës, shih: D r. F a z l i S y l a, *Poezia popullore e kaçakëve*, Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë, 1982, f. 93-102.

Përfundime

-Rugova, pas mbarimit të Luftës së Parë Botërore, u sulmua nga Serbia e Mali i Zi.

-Krahina e Rugovës në vjeshtën 1918 dhe në dimrin 1919 ishte në kryengritje kundër ripushtimit.

-Ajo kishte një organizim ushtarak bashkë me viset përreth. Në krye të shtabit të Mbrojtjes ishin nëntë personalitete të njohura të kohës nga disa vise të Shqipërisë së Veriut: Rugova, Peja, Gjakova, Plava, Gucia, Podgorica.

-Tre prej tyre ishin nga Rugova: Mehmet Shabani, bajraktar, Keri i Sadri Bardhit, prijës, dhe një i tretë me mbiemrin Hyseni, po ashtu prijës, por ende i paidentifikuar plotësisht, dhe ishin në krye të Mbrojtjes Popullore të Rugovës.

-Të nëntit nga viset e Shqipërisë së Veriut, ishin: *Rexhep beg Karabegoviq (prijës i Pejës); Mehmet Tabani, bajraktar nga Rugova; Bejtulla axhi Ajruma (prijës nga Plava); Saço Hajbi Aga Kurtoli (prijës nga Plava); Ukë Zadribardhi (prijës i Rugovës); Alif Hyseini (prijës i Rugovës); Adem Omeragiq (prijës i Gucicë); Farlo Junuz, Junuz Vejteli (prijës i Podgoricës); Musa (prijës i Gjakovës).*

-Letrën e 12 shkurtit 1919 e nënshkruan të nëntit, në Shtupeq, ku Rugova quhet **Shqipni....** Zadjë e Jahë Beqirit të Nilajve e dorëzoi atë letër në Pejë, te koloneli serb Trifunoviq.

-Luftimet e shkurtit 1919 ishin të përgjakshme. Armiku kishte armatim të madh dhe forca disa fish më të mëdha se një mijë luftëtarët tanë.

-Pati shumë të vrarë e të plaguar. Mehmet Shabanin, të plaguar, e vranë dhe e masakruan në Lipë bashkë me ndihmësin e tij, Bekë Hysenin.

-Vjeshta 1918 dhe dimri 1919 ishin edhe kohë e pushkatimeve dhe e masakrave të Serbisë e të Malit të Zi në këtë krahinë të Kelmendit.

-Masakra e shkurtit 1919 në Shtupeq të Madh, sidomos ajo te Hani i Isufit, dhe vargu i këngës “Thuej Serbisë, t’ma ke pa sherrin”, tashmë janë bërë refrene që nuk harrohen ndër breza. Ato simbolizojnë

qëndresën dhe tragjedinë e kësaj krahine në Alpet Shqiptare, në vitet 1918-1919.

- Pas masakrës, Rugova u zbraz për disa vjet, pos kaçakëve, që vazhdonin rezistencën. I thonë kohë e lulëqenit. Shpërngulje, zhvendosje kolektive, kryesisht në Malësi, po edhe në Rrafshin e Dukagjinit. Ashtu pësoi rëndë edhe Plava e Gucia.

-Përfaqësuesit tanë në Konferencën e Paqes në Paris kërkuan mbrojtjen e ushtrisë amerikane për t'i shpëtuar nga shfarosja Rugovën, Plavën e Gucinë.

Bibliografi

- A v d y l i, R a m i z (2019). *Hasan Jakup Ferri-një jetë për atdhe*, Shkup.
- B a j r a m i, H a k i f (1981). *Rrethanat shoqërore dhe politike në Kosovë më 1918-1941*, Prishtinë, Instituti i Historisë i Kosovës.
- D e d u s h a j, R e x h e p (1993) *Krahina e Plavë-Gucisë nëpër shekuj*, N.Y.
- *Epika historike* (1990).vëllimi III, Tiranë, Akademia e Shkencave e RPSSH, Instituti i Kulturës Popullore.
- *Folklor kosovar, I. Epikë historike*, (1985). Përgatitur nga Q e m a l H a x h i h a s a n i Q e m a l i, e A g r o n X h a g o l l i, Tiranë, Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Instituti i Kulturës Popullore.
- *Folklor shqiptar, seria III, Epika historike*, (1990) vëllimi III, përgatitur nga Q e m a l H a x h i h a s a n i e M i r a n d a D u l e, Tiranë, Akademia e Shkencave e RPSSH, Instituti i Kulturës Popullore.
- H a x h i h a s a n i, Q e m a l (1990). «Hyrje», në: *Epika historike*, vëllimi III, përgatitur nga Q e m a l H a x h i h a s a n i e M i r a n d a D u l e, Tiranë, Akademia e Shkencave e RPSSH, Instituti i Kulturës Popullore.
- M e m i ć, M u s t a f a (1989). *Plav i Gusinjeu prošlosti*, Beograd, Izdavačka zajednica "Veljko Vlahović".
- Neziri, Zymer (1997). «Mërgimi politik në epikën historike të Rugovës», në: *Letërsia shqipe dhe mërgimi* (materiale të sesionit

shkencor, më 24 e 25.3.1991), Prishtinë, Instituti Albanologjik i Prishtinës, f. 177-182.

- Neziri, Zymer (2006). «Mërgimi politik në epikën historike të Rugovës» (Political migration in Rugova historical epic songs)”, në: Zymer Ujkan Neziri, *Studime për folklorin, 1, Eposi i Kreshnikëve dhe epika historike*, Prishtinë, Instituti Albanologjik i Prishtinës, f. 261-273.
- Qosja, Rexhep (1972). *Kontinuitete*, Prishtinë, «Rilindja».
- Rahimi, Shukri (1987). «E kaluara historike e Rugovës», në: *Rugova, monografi etnografike*, libri i 6-të, Seksioni i Shkencave Shoqërore, Prishtinë, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Prishtinë.
- Rospassari, Tommaso (1925). «Memorie su Albania», në: *Arhiv za arbanašku starinu, jezik i etnologiju, knjiga, II* (1924), Beograd.
- Rushiti, Dr. Limon (1981), *Lëvizja kaçake në Kosovë (1918-1928)*, Prishtinë, Instituti i Historisë i Kosovës.
- Starova, Sami. *Nga Arkiva e rrallë 1919. Dokumentat e Dërgatës Shqiptare në Paris*. <https://www.shqiperia.com>
- Syla, Dr. Fazli (1982). *Poezia popullore e kaçakëve*, Prishtinë, Instituti Albanologjik i Prishtinës.
- Shala, Demush (1973), *Këngë popullore historike*, Prishtinë, Enti i Teksteve dhe i Mjeteve Mësimore i Krahinës Socialiste Autonome të Kosovës.
- Shala, Demush (1982). *Mbi epikën tonë popullore historike*, Prishtinë, «Rilindja», Redaksia e botimeve.
- Shatri, Xhafer (1987). *Vështrim i përgjithshëm mbi politikën serbomadhe në Kosovë*, Mërgimtarët nga Kosova, Geneve.
- «Tragjedia e Kosovës. Ç’vajojnë gërmadhat e Rugovës», gaz. «Kosova», Constanza, Roumanie, drejtor Gjergj D. Bubani, 25. XII.1932.

Prof. Dr. Zymer Ujkan Neziri

**The song and history of the region of Rugova in the years
1918-1919: the uprising against the reoccupation and the massacres
of Serbia and Montenegro**

Summary

This paper deals with the time after World War I in the province of Rugova: autumn 1918 and winter 1919. It was the time of the uprising against the reoccupation and the massacres of Serbia and Montenegro in this province of Kelmendi. Those events, as proud as they are terrible, have been reflected by rhapsodes in songs and history has also written about them. The massacre of February 1919 in Shtupeq i Madh and the verse of the song "Tell Serbia, don't fight me", have already become synonyms that are not forgotten between generations. They symbolize the resistance and tragedy of this province in the years 1918-1919.

Until then, heavy struggles against Montenegro took place mainly in accordance with virile rules of war, similar to those of Ritters in the Middle Ages. A good tradition became bastardized at the beginning of this century, since, as a rhapsodist says: *Aleksandar had ordered: /All Rugova to be extinguished!* Following the massacre in December 1912, the Rugova mountaineers did not become weak. They were decisive to resist with arms in their hands. Rugova was preparing for a war. It notified Serbia about it as well. Battles began at the Canyon of Rugova and at Peklena. The battle lasted for several days and nights. It was a bloody battle. Serbs had a regular army. They also had heavy weapons. There was an unequal war. Serbs occupied the Canyon and Peklena. Looting, burning and killing began at Shtupeq i Vogël including Llas and Bollopaç, as well as in other villages. Montenegro acted in a similar way in the upper side of Rugova. Therefore, 100 years ago Rugova remained deserted. It was February 1919. Shtupeqi i Math was transformed into a mass grave. Shtupeqi i Vogël did not experience a better fate either. There were extinguished families. Other villages in both Lower Rugova and Upper Rugova suffered too. Two militaries – the Serbian and Montenegrin ones – looted goods burned down houses. Children and old people

suffered most. They were killed as if they were animals, or were burned alive, says the song: */What had done that Serbia,/ It burnt Rugova with seven hundred houses,/ Two hundred people were massacred,/ Old and young men, women and children.* Following the massacre, collective displacement of Rugova settlers took place to Highlands. To Rrafsh (Plain) and elsewhere. There was a great anger. Never greater. Isuf's hostelry became a symbol of the tragedy. Resistance was also great, but it did not suffice for two militaries. The will to go back to their own lands became even greater than the war, and love for their lands and their ancestors' graves survived upon the tragedy. Rugova did not bow down. It uttered the words and the song: *Tell Serbia it'll be harmed by us!* Ker Sadria, Sali Rama, Zhuka Haxhia, Jashar Haxha and many others were committed to do so. The entire Rugova spoke like that. A song was sung and spread out, similar to Rugova settlers themselves who spread outside their lands in that sever winter: *Oh, God, what is doing Rugova, and women there?/ Oh, God, what is doing the poor Rugova?/They took departure through a body-thick snow,/ They took departure, went to Highland,/ Women and children got frozen.* It was a collective drama of the displacement people from their own land due to unprecedented violence, intertwined with the tragedy, which reached its peak with mass graves at Isuf's hostelry at Shtupeqi i Math. However, it seems that above all survived the verse of the song: *Tell Serbia you'll be harmed by us!* The message of active resistance and to come back to their own land expresses the strong unbroken will that this emigration would not be permanent. It should be as short as possible, although Rugova was almost entirely cleansed. It remained deserted for full three years. It was the time of a "buttercup" as they say. The repeated history as that of 1990s of 17th century, when all of the region of Kelmendi was cleansed, and part of its population spread out throughout the Balkans. There was also the part of Rugova. The immigrated Rugova settlers lived for many years across the border, and some families did not come back to the beginning of the Second World War. In the Rugova Mountains, active resistance did not cease, people were holding arms in their hands, and the verse of the song was continuously updated: *Tell Serbia you'll be harmed by us!* It is of interest for our relationships with our neighbors to mention a historical fact, which highly raises the courage and humanism not only of Rugova,

but also of the whole nation: about twenty years later, when Serbian and Montenegrin colonists fled through Rugova, in order to get to Montenegro, Rugova decided: *We shell not dishonor our guns! These are getting away. Old people and children. No one should take revenge with old people and children. No girl or young wife of theirs should be raped. That deed does not give honor to us.* Tens of thousands of colonists passed through Rugova Canyon without any harm at all. Even when they asked for help, Rugova offered it to them. This is the greatness of the character and ethno-psychological peculiarity of Albanians, with civilized roots deep in the antiquity of the dark times in history.

Përktheu: Vesel Nuhiu